

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl



De psyche als corpus alienum in het lichaam van de adolescent

Lut De Rijdt

Het zijn vooral de psychische veranderingen als gevolg van de adolescentie – eerder dan de lichamelijke, seksuele rijping – die verantwoordelijk zijn voor de ervaring van het vreemde in de adolescentie. Hoe reageert een adolescent op de confrontatie met het vreemde en hoe kunnen we psychotherapeutisch omgaan met de soms zware symptomen als gevolg van die confrontatie?

Inleiding

‘I need to become who I already am and will bellow forever at this incongruity which has committed me to hell’, schrijft Sarah Kane aan het einde van haar toneelstuk *4.48 Psychosis* (2000, p. 212). Deze uitspraak lijkt een soort credo. Na dit toneelstuk pleegde ze zelfmoord.

Als ontwikkelingsfase is de adolescentie gesitueerd op het kruispunt van continuïteit en breuk, opgehangen aan de kindertijd en uitbrekend naar iets nieuws. Inherent hieraan is dat de adolescent leeft in een vreemd lichaam, dat tegelijk al jaren zijn eigen, vertrouwde lichaam is, dat hij leeft in een vreemde wereld, die toch sinds jaren zijn eigen vertrouwde wereld is. Dit maakt begrijpelijk dat het in de wereld staan, dat voor iedereen in zekere zin unheimlich is, in de adolescentie als ondraaglijk vreemd kan worden ervaren. De meeste mensen voelen zich redelijk thuis in het leven. Toch kan, en dan vooral in crisismomenten, het gevoel overheersen dat men op een vreemde manier buiten de dingen staat alsof men in een absurd theater speelt. Er is niet zoveel fantasie nodig om de adolescentie te zien als een crisis van alles wat natuurlijk was, als een periode waarin rouw en verwarring een prominente plaats hebben.

In deze tekst wil ik onderzoeken hoe het vreemde zijn intrede doet in de adolescentie en een antwoord formuleren op de volgende vraag: Wat is eigenlijk vreemd en wat is eigenlijk vertrouwd? Hoe reageert een adolescent op de confrontatie met het vreemde en tot welke pathologie kan dit aanleiding geven?

Het vreemde in de kliniek

Bart, veertien jaar, uit maar één verlangen: dik worden. Hij is in het laatste jaar zestig kilo aangekomen. Dik voelt hij zich

L. De Rijdt, psychiater-psychoanalytica, lid van de Belgische School voor Psychoanalyse, is werkzaam bij de adolescentenafdeling van UC

St. Jozef te Kortenberg en in privé-praktijk.
Correspondentieadres: Waversebaan 217, 3001 Heverlee. E-mail: lut_de_rijdt@hotmail.com

goed in zijn vel, massief, massaal, bewegingloos. Als hij niet eet, kijkt hij naar horrorfilms.

In traumatische omstandigheden werden zijn Koerdische ouders verplicht naar België te komen waar ze zich extreem geïntegreerd hebben, door al hun waarden, ook hun godsdienst, op te geven. Totaal geïntegreerd, leven zij als vreemde individuen, taalloos verwrongen in een vreemde cultuur. Hijzelf wordt op school uitgelachen, men zegt dat hij homoseksueel is. Uit de gesprekken blijkt dat de ouders, ondanks alle aanpassingen, blijven vasthouden aan hun eigen culturele opvattingen over homoseksualiteit.

Lies, veertien jaar, wordt opgenomen wegens veelvuldige en diepe automutilatie. Ze snijdt tot op het bot. Bij elke wonde zoekt ze, eerder met ontzettende dan mooie onverschilligheid, de blik van haar verzorger op, totdat die haar verzorging haast onmogelijk vindt. Door de ander als getuige van haar zelfverminking op te eisen, maakt ze hem extreem machteloos: totaal in het gebeuren ingezogen en er noodzakelijkerwijze buiten staand.

Lies slaapt al jaren 'onder' haar ouders, die in een door vader zelfgemaakte hoogslaper liggen. Ze slaapt letterlijk in het onder-bewuste. Het lijkt alsof ze in haar automutilaties haar beleving reconstrueert van het geweld en de seksualiteit die ze jarenlang passief moest ondergaan, iets obsceens waar ze volledig in zat (onder zat) en tegelijk buiten stond.

Eva, achttien jaar, bruijst van intelligentie en creativiteit. Ze heeft een teveel aan energie en kan niet slapen. Na een gesprek met de huisarts vraagt ze zelf om een psychoanalyse. Ze wil af van haar voortdurende hoofdpijn, haar hoofd is eivol, het barst van de ideeën, ze kan niet meer denken. Al snel blijkt dat ze haar seksualiteit als een niet te bevredigen 'vreemd' lichaam met zich meedraagt. Ze voelt een onbedwingbare drang om dat fantoom van een lichaam te pijnigen en te vernielen. Ze wil geen seksuele kwelgeest. Ze wil dat lichaam kwijt.

Nadenken over het vreemde in de kliniek en er echt bij stilstaan is voor mij al bij al een vreemde ervaring gebleken. Een ervaring analoog aan het kijken naar de film *Lost Highway* van David Lynch: koplampen die opdoemen uit het niets, dreigend op je afkomen, en dan over een nachtelijke autoweg verder glijden, je niet-begrijpend achterlatend, starend naar een niet-eindigende streep op het wegdek.

In de adolescentenkliniek komt men 'het vreemde' voortdurend tegen. Alle inspanningen ten spijt, laat het zich echter niet doorlichten, blijft het ontsnappen aan iedere omvattende interpretatie.

Het vreemde in de adolescentie: lichaam of psyche?

Zowel de biologische

als de psychologische rijping maakt dat een adolescent ieder houvast verliest. We kunnen ons de vraag stellen of het de lichamelijke dan wel de psychische veranderingen zijn die constitutief zijn voor het ervaren van het vreemde door een adolescent.

Op het eerste gezicht lijkt het logisch dat het driftmatig veranderende lichaam het vreemde is, dat hét probleem van de adolescentie de integratie is van de seksueel rijpe genitaliën in het infantiele lichaamsbeeld en dat het gaat om de manier waarop de lichamelijke veranderingen al dan niet psychisch worden verwerkt. Dit is de theorie van autoriteiten als Laufer & Laufer (1984, 1989).

Anderzijds kunnen we, geïnspireerd door Freud, ook aannemen dat juist het lichaam, gepuberteerd of niet, het vertrouwde is, maar dat na de puberteit alle ervaringen, ook de heel vroege, ‘nachträglich’ in een andere, seksuele, context worden begrepen en daardoor als vreemd worden ervaren. Als resultaat van een complex proces van cognitieve en emotionele rijping, maar niet te herleiden daartoe, ontwaakt de psyche uit de kindertijd. Dit ontwaken genereert het vreemde omdat het wordt gekenmerkt door een catastrofaal besef van het incestverbod en van de eigen oorsprong en eendigheid.

Hoe belangrijk de impact ook is van de integratie van de seksueel rijpe genitaliën in het lichaamsbeeld, toch moeten we aan de psychische veranderingen het grootste gewicht toekennen. Niet het veranderende lichaam, maar de psychische veranderingen maken dat de jongere zijn lichaam als zo vreemd ervaart dat hij er niet meer kan in leven.

Men kan stellen dat het vreemde (het driftmatige, het barbaarse, het andere) weliswaar al bij het jonge kind aanwezig is, maar dat men er pas in de adolescentie echt mee wordt geconfronteerd. Pas dan ontstaat het besef van het vreemde. Dit hangt samen met het bewust worden van een innerlijke wereld als verschillend van de externe realiteit. Een mooie illustratie hiervan vinden we in Rilkes *Aantekeningen van Malte Laurids Brigge*. De jonge Malte zegt onder andere: ‘Ik heb nu een innerlijk, waar ik niets van wist. Alles gaat daar nu heen. Ik weet niet wat daar gebeurt’ (Rilke 1910, p. 8).

Reactie van de adolescent op het vreemde

De adolescent kan op drie manieren op de confrontatie met het vreemde reageren.

Het vreemde bestaat niet Een adolescent in deze situatie valt psychisch in slaap. Hij gaat het vreemde uit de weg. Het vreemde bestaat niet voor hem. Op die manier groeit hij op tot een ‘normale’, goed aangepaste volwassene, die verder leeft in een soort latentiefase of in een toestand van pseudo-volwassenheid. Dit is een gemiste kans voor de ontwikkeling en bovendien zeer moeilijk te behandelen. Voor de ontwikkeling tot een creatieve persoonlijkheid is immers een zeker contact met het vreemde onmisbaar. Zoals Marty zegt: ‘Het is in de overgang van het vertrouwde naar het vreemde (het bevreemdende) dat de adolescent een genitale positie kan innemen’ (2002, p. 59) (eigen vertaling).¹

Het vreemde is ondraaglijk Een tweede mogelijkheid is dat een adolescent er niet in slaagt het vreemde psychisch te verwerken. Soms bezwijkt hij onder de confrontatie met het vreemde, dat hij ten koste van alles probeert te verwijderen. Hij kan het vreemde letterlijk wegsnijden, opvreten, uitbraken ... De resulterende pathologie manifesteert zich als een herhalingsdwang en lijkt een uitdrukking van de doodsdrijf. Wat bedoeld was om het vreemde te vernietigen (snijden, braken ...) komt zowel voor de adolescent als zijn omgeving als erg bevreemdend over (automutilatie, boulimie ...). Het is ook mogelijk dat de jongere een opvallende fascinatie voor het vreemde ontwikkelt, bijvoorbeeld door naar horrorfilms te kijken. Hij sluit zich als het ware op in een bevreemdende wereld, die voor hem werkelijker en vooral draaglijker is dan de realiteit. Er komt een splitsing tot stand waardoor het vreemde niet in het denken wordt toegelaten, maar uitgegeerd. Een gelijkaardige fascinatie voor het vreemde, voor automutilatie en verminking, vinden we terug in bepaalde kunstproducties, bijvoorbeeld de toneelstukken van Sarah Kane of de dansproducties van Wim Vandekeybus.

Het denkbare vreemde Een derde mogelijkheid is dat een adolescent erin slaagt het vreemde te overdenken zonder zich erin te verliezen. In plaats van het vreemde als een frustrerende realiteit uit de weg te gaan, durft hij het onder ogen te zien. Hij leeft dan met het risico van het andere, het onvoorspelbare, het onvoorstelbare, balancerend tussen de hemel van de normaliteit en de hel van de pathologie.

Het vreemde als pathologie

Voor onze omgang met adolescenten in de kliniek is de tweede situatie, wanneer het vreemde als ondraaglijk wordt ervaren, het interessantst. De pathologie die ontstaat bij confrontatie met het adolescent-vreemde bevat immers de ingrediënten voor een meer psychische verwerking ervan. Zo laat deze pathologie ons toe in de diepte te begrijpen wat iedere adolescentie tot een zo unheimlich gebeuren maakt.

We keren terug naar het eerste voorbeeld, Bart, de Koerdische jongen. Bart spreekt weinig en hij komt leeg over. Hij is bang voor leeftijdsgenoten, meisjes vindt hij raar, hij wil altijd thuis zijn bij zijn moeder en heel veel eten. Hij wil monsterachtig dik zijn en als hij niet eet, wil hij naar horrorfilms kijken. Hij weet niet waarom. Opgewonden praat hij over monsters die in de film mensen aan stukken scheuren en opeten. Doden blijken niet dood te zijn, levenden worden kapotgemaakt, de dood wordt gebanaliseerd. Mooie sprookjes kunnen omslaan in een gruwel. De film *Alice in Wonderland* gaat in zijn spreken geleidelijk over in de, voor hem meer interessante, horrorversie van die film. Daarin komt Alice in een steeds vreemdere wereld terecht waar de personages uit het sprookje akelig geseksualiseerd en lelijk en dreigend vervormd zijn. Terwijl hij in het gewone leven nauwelijks enige kwaadheid kan voelen, geniet hij van de gratuite, primi-

tieve, geseksualiseerde agressie in de film. Dit genieten zal in wat volgt nog aan bod komen. Een link met zijn eigen onbegrepen agressie of met zijn als ondraaglijk incestueus beleefde seksualiteit is er niet. Het niet-denkbare bevindt zich in zijn hoofd in de vorm van vreemde objecten die af en toe naar buiten sijpelen en een container² vinden in de filmbeelden. In die vreemde wereld van de film, die tussen-wereld naast zijn leven, waar geweld en seksualiteit vrijgesteld worden van iedere betekenis of moraliteit, kan hij zich in leven houden, tijdloos, wetteloos, genietend. Buiten die horrorwereld is er de échte dreiging, waarvan niet duidelijk is of die van buiten of van binnen komt en die hem gedachtenloos maakt. Door naar horrorfilms te kijken probeert Bart zijn adolescentie psychisch verwerkt te krijgen en een container te vinden voor de vreemde brokstukken in zijn hoofd. Als de film stopt vervalt hij in een lichamelijke oplossing. Door heel veel te eten legt hij alles stil en zet wat te overweldigend is om in massa. Als het vreemde te nadrukkelijk opdoemt in de sessies valt Bart letterlijk in slaap.

Raakvlak tussen normaliteit en pathologie

De symptomen van Bart maken duidelijk dat de dreiging van het vreemde, de catastrofale verandering inherent aan iedere ontwikkeling, onvermijdelijk verbonden is met afkeer en haat, en hierdoor zeer dicht bij het lichamelijke staat. Dit doet denken aan wat door Bion (1970) 'odium' wordt genoemd, door Kristeva (1982) het 'abjectale'.

Volgens Bion (1970, p. 126) wordt het dier mens (the human animal) voortdurend achtervolgd door zijn geest en de daarmee doorgaans gepaard gaande gedachten. Het is onmogelijk te ontsnappen aan de afkeer en de haat (odium), die verbonden zijn met het denken. Zoals Bart kan men een poging doen ze te verlichten, onder andere in gedachtenloosheid, acting out of stupor.

De reacties van een adolescent op het vreemde vormen dus het raakvlak tussen lichaam en geest. Hierin hebben Laufer en Laufer zeker gelijk. Door een aantal theoretische perspectieven te schetsen wil ik begrijpelijk maken waarom de impact van de *nachträglichkeit* en van de psychische rijping belangrijker is dan die van de lichamelijke rijping. Ik zal achtereenvolgens beschrijven: het denken bij adolescenten; de seksuele ontwikkeling en de jouissance; het matrixiële.

Het denken bij adolescenten: to think or not to think We kunnen moeilijk ontkennen dat de krachten van de puberteit een subliem spel spelen met de noties van het vertrouwde en het vreemde. Het lichaam wordt getransformeerd tot een vreemd-vertrouwd object, weg van het kinderlijke lichaam. De ouders moeten als oedipale objecten worden opgegeven voor figuren in 'den vreemde', omdat ze net in de adolescentie ten volle hun betekenis krijgen als incestueus object.

Uit de bespreking van Bart en Lies blijkt dat een adolescent onvoldoende concepten heeft om de aan de gang zijnde transformaties te overdenken. Hij lijkt te wachten op iets dat niet komt; wat hij niet verwacht doemt vormeloos op uit het niets. Hij draagt de aan de gang zijnde transformaties als vreemde lichamen in hemzelf: voelbaar, tastbaar, niet-gesymboliseerd. Ze sijpelen langs het lichaam naar buiten en ze doen hem verstenen.

De verhouding tussen lichaam en geest komt in de adolescentie serieus onder druk te staan, in die mate zelfs dat ze lijkt te verdwijnen: het fysieke en het mentale zijn niet meer te onderscheiden. De toestand waarin het lichamelijke en het mentale (nog) niet gedifferentieerd zijn, noemde Bion het 'proto-mental system'. In zijn *Brazilian Lectures* (1973, p. 41) geeft hij ter illustratie een vers van John Donne: 'The blood spoke in her cheek ... as if her body thought.'

Dit vers geeft treffend weer hoe adolescenten reageren op het vreemde dat hun tijdens hun ontwikkeling te beurt valt: het lichaam denkt en spreekt, terwijl de geest als het ware onder de last van embryonale gedachten bezwijkt. Op de drempel van de adolescentie gebeurt er iets waardoor het denken, dat in de latentietijd zo moeiteloos en principieel geordend was, zijn impact verliest. De transformatie die volgens Bion in de ontwikkeling plaatsgrijpt van het sensorieel-somatische niveau (het protomentale, wat hij later bèta-elementen noemt) naar het psychische niveau (alfa-elementen) wordt tenietgedaan.³

Hoe moeten we deze teloorgang van het denken begrijpen?

Ik zie hiervoor twee redenen: Ten eerste ondergaat de jongere in de puberteit zowel biologisch als psychologisch een geslachtelijke verandering die hem plotseling op de scène duwt van een reële, volwassen seksualiteit. Met een geslachtsrijp lichaam is hij een potentiële seksuele partner, ook voor zijn ouders. Dit is een bruuske en verwarrende confrontatie. Iedere blik, iedere opmerking krijgt nu een onvermoede, bedreigende betekenis. Ook de relatie tussen de ouders, waarvan hij zelf het product is, wordt bevreemdend seksueel. Het opdoemende besef van een oneindige wereld, die het zelf overstijgt, en waarvan men een nietig, toevallig deeltje is, is zo intens dat het ondraaglijk is. Het denkapparaat wordt overweldigd door de heftigheid van nieuwe, vooral seksuele, voorstellingen. De jongere valt psychisch uit elkaar in fragmenten die als fysieke objecten worden beleefd en die in het somatische en het perceptuele worden gekatapulteerd, ver weg van het mentale.

Er is nog een tweede reden waarom het denken van de latentietijd zijn invloed verliest. Een adolescent beseft dat er vanaf nu van hem een persoonlijk denken en spreken wordt verwacht, een verwachting waaraan hij niet zelden vreest niet te kunnen voldoen. Zoals Dostojevski zegt in *Schuld en boete* (geciteerd door Joan en Neville Symington 1996, p. 59): 'To talk nonsense in your own way is a damn sight better than talking sense in someone else's; in the first case you are a man; in the second you're nothing but a magpie.'

De taal, maar ook de waarden en ideeën die een kind klakkeloos kon overnemen van anderen, vooral de ouders, verliezen voor de adolescent hun geldigheid. Er is dus in de eerste plaats een bedreigend verlies van 'language appris'. De taal waarin hij zich voordien thuis voelde, doet het niet meer. De woorden zijn vreemd geworden aan wat hij beleeft, ze hebben hun evidentie verloren en er zijn nieuwe, veelal seksuele betekenissen in binnengedrongen. Ze kunnen de emotionele en cognitieve betekenis van een ervaring niet meer vatten. Er is nog geen nieuwe taal voorhanden die een kader biedt om het ondenkbare: het seksuele, het transgenerationele, te denken.

Dit wordt prachtig weergegeven in de roman van Eva Hoffman: *Lost in translation*.

Als Eva op dertienjarige leeftijd van Polen naar de Verenigde Staten verhuist, komt ze in een akelig niemandsland omdat ze haar taal moet opgeven. Ze verliest haar identiteit, ze is niemand meer, zelfs haar gesproken naam herkent ze niet meer. Jaren duurt het vooraleer ze zich de Engelse taal kan toe-eigenen, voor ze de woorden kan bewonen met haar lichaam en ze met deze taal haar interne wereld kan raken.

De seksuele ontwikkeling en de jouissance Uit dit alles blijkt dat het seksueel rijpe lichaam te groot geworden is, niet 'an sich', maar wel voor de woorden en concepten die de jongere ter beschikking heeft.

Het denken schiet tekort. Hierdoor komt het driftmatige soms over als een niets ontziende kracht die het lichaam van binnenuit overwoekert en de jongere in een dynamiek van destructie doet terechtkomen. Automutilatie is hier een voorbeeld van, maar ook de kick van het zich uithongeren of het obsessief genieten van horrorfilms zoals we bij Bart gezien hebben.

Gaat het hier om mislukte pogingen om de confrontatie met het volwassen seksuele lichaam aan te gaan, waardoor een bevreemdend (seksueel) genot ontstaat? Zijn het re-enactments van vroege gebeurtenissen, die pas nu in de adolescentie hun traumatische betekenis krijgen? Of zijn het destructieve aanvallen op het denken, waardoor een tijdloos, genotvol niet-weten ontstaat?

Eva zegt over automutilatie: 'Eens men in het gebeuren is weggezogen, is terugkeer onmogelijk. Gisteren stond ik lange tijd met een mes in mijn hand, de spanning was om te snijden, ik moest kerven, pijn voelen, maar ik wil geen littekens. Wat ik wel wil is Giacometti kerven in mijn gezicht: mooie, rode, open wonden. Uiteindelijk heb ik oppervlakkig gekerfd, boven aan de binnenkant van mijn dij: geen litteken, maar een mooie rechte lijn, als een cut. Het deed goed. Als het bloed vloeit is het gedaan. Bloed moet naar buiten, door de openingen, naar het leven. Om te leven moet het bloed eruit lopen. Zonder bloed kan men zichzelf aan stukken snijden.' Heel verward zegt ze: 'Het is het omgekeerde van eten, bloed moet stromen, niet om de honger te stillen, maar gewoon om te boven te komen.' Automutileren is voor haar als 'brandstof bijtanken.'

De onlangs gestorven Bart Huges, destijds student geneeskunde, boorde in 1965 met een elektrische Black & Decker-boor een gaatje in zijn hoofd 'om zijn bewustzijn te verruimen'. Hij vertelde nadien dat hij door die ingreep zijn plezier in het leven, maar vooral ook zijn kinderlijke geestesgesteldheid had teruggekregen. Er bestaat nog steeds een International Trepanation Advocacy Group, opgericht door Huges' enige Amerikaanse volgeling, die zichzelf in 1973 ook, op zijn beurt, in de schedel boorde (Plottier 2004). Op die manier creëert men als het ware een ontsnappingsroute voor de psyche, 'die etter' die geëvacueerd moet worden. Dit zorgt niet alleen voor pijn, maar ook voor een ontlading, die genot kan worden. Bij uitstek in de adolescentie zien we dat in de confrontatie met het seksueel volwassen lichaam en in het verlangen iets terug te vinden van wat verloren ging, de jongere gegrepen wordt door een genot dat zo autonoom zijn gang gaat dat het destructief wordt.

Deze dynamiek van genot en pijn, bij uitstek een gebeuren op de grens lichaam-psyche, wordt door Lacan 'jouissance' genoemd. Met dit begrip wil Lacan die genotsuitingen weergeven die ontsnappen aan het freudiaanse lustprincipe. In tegenstelling tot het lustprincipe laat de jouissance zich niet inperken door het realiteitsprincipe. Moyaert stelt dat het genot zich kenmerkt door zuchtigheid, door ongevoeligheid voor wat het teweegbrengt bij anderen en voor wat goed is voor zichzelf. In die zin is het genot een uiting van de doodsdrijf en zit in het register van de herhaling. De pijn wordt niet bewust opgezocht, maar is puur accidenteel (Moyaert & Schouwaerts 2004). Zelfs indien men geen rekening houdt met wat er inhoudelijk in de jouissance wordt herhaald, is de herhaling op zich bevreemdend.

Volgens Eva maakt de spanningsontlading bij het bloeden een eind aan de jouissance en herstelt ze het realiteitsprincipe. Ze zegt: 'Indien het bloed niet vloeit zou men blijven doorgaan tot de totale vernietiging.'

Als hij 'geniet', als hij in de jouissance zit, dan voelt de adolescent zich gegrepen door een onstuitbare drang die geen psychisch equivalent heeft. Het is pure drift. Deze drang komt van binnen, maar lijkt toch niet van hemzelf te zijn. Dit is bij uitstek een adolescentenprobleem: behoort zijn lichaam hemzelf toe, of wordt het bezeten door een ander, bijvoorbeeld de preoedipale moeder? Dat de ander ook altijd binnen in hemzelf, als intern object, aanwezig is, is vanaf de adolescentie zeer bedreigend. Bevreemd vraagt hij zich af: 'Wie kerft er, wie vreet er, wie duwt mij over de grens?' We kunnen ons inderdaad afvragen hoe 'auto' de automutilatie wel is.

Het is niet ondenkbaar dat de jouissance van de adolescent projectief door anderen wordt uitgebuit, zoals zichtbaar wordt als een moeder aan de zijde van haar zeventienjarige zoon vol genot vertelt dat hij zich al jaren tot bloedens toe masturbeert.

Overspoeld door een teveel aan exciterende en fusionele interne objecten, staat een adolescent niet zelden op het punt psychisch uit elkaar vallen. Als

reactie kan hij zich op een extreme manier in zichzelf terugtrekken, zich afkapselen, inpantseren.

Lies, het meisje dat tot op het bot automutileert, lijkt bij momenten te verstenen, alsof ze zich verschanst. Is dit een manier om niet door de ander opgeslokt te worden? Ze staart wezenloos voor zich uit, ze kijkt door je heen, zonder oogcontact, mager met lange haren, doorschijnende huid, langzame iele stem. Een zwarte engel, die door haar mutisme en automutilaties iets duivels heeft. Het lijkt erop dat ze, om uit de verstening weer tot leven te komen, hardhandig moet worden aangeraakt, ge(auto)mutileerd moet worden. Hoe destructief het ook is voor zichzelf en voor haar omgeving, het is in dit duivelse, in het autisme en het automutileren, dat ze een poging doet om een grens te stellen aan het identiteitsverlies in de jouissance en haar lichaam weer te bevolken met die vreemde psyche van haar. Zo ook vertelt Bion in zijn autobiografie dat hij in zijn adolescentie door een autistische fase ging waaruit hij kon ontsnappen door excessief te masturberen (geciteerd door Anzieu 1989).

Het matrixiële Tot hiertoe hebben we het psychische beschouwd als hét vreemde. We stelden dat, hoewel het vreemde (het driftmatige, het andere) reeds bij het jonge kind aanwezig is, de ervaring ervan pas ontstaat in de adolescentie. Het is de psychische realisatie van de adolescente veranderingen die als vreemd wordt uitgestoten.

We hebben betoogd dat een creatieve ontwikkeling alleen mogelijk is door dit vreemde te overdenken, het te symboliseren en een plaats te geven in de ontwikkeling. Hierdoor lijken we te kiezen voor een eenduidige oplossing: in de taal krijgt alles een plaats, is alles geordend en afgebakend en is het lichamenlijk vreemde 'bezworen'.

Uit de klinische voorbeelden blijkt echter dat een dieptezicht slechts verkregen kan worden door tevens nog een ander perspectief te introduceren, omdat het vreemde nu eenmaal ontsnapt aan iedere psychische duiding of symbolisatie. Enkel met een binoculair zicht kan men proberen recht te doen aan de plaats van het vreemde in de complexe belevingswereld van de adolescent. Dit andere perspectief moet in ieder geval de relatie met het voor-talige, met het archaisch moederlijke laten zien en wordt goed weergegeven door wat Bracha Ettinger (2004) het 'matrixiële' noemt. Zij plaatst het matrixiële, het universum van de moeder, tegenover het fallische, het mannelijke universum, de wereld van het psychische en het talig georden-denken.

Terwijl een fallisch universum gekenmerkt is door opposities en een duidelijke afgrenzing van het subject, staat het matrixiële voor een vermogen tot transsubjectiviteit. Met deze term geeft Ettinger aan dat er in het domein van het matrixiële een voortdurende overschrijding is van grenzen en dat de psychische activiteit zich juist voor een groot deel 'op de grens' afspeelt. Verschillen ontstaan hier niet door opposities, maar het is in de

verbondenheid tussen moeder en kind dat een verschil tussen ik en niet-ik tot stand zal komen. Dit is niet alleen bevreemdend, maar zorgt ook voor een grote fragiliteit, zeker in de adolescentie waar men, juist door zich af te grenzen, krampachtig probeert een eigen identiteit te verwerven en zijn driftmatigheid te controleren. Het contact met het matrixiële verwijst naar een beangstigende fusionele afhankelijkheid van de moeder en een afgrijzen voor het contact met datgene wat onzegbaar, zelfs ondenkbaar is. Vooral bij de jongen brengt dit eveneens de afgunst op haar procreatieve capaciteiten op de voorgrond. Deze primitieve afgunst wordt nog versterkt doordat een adolescent het gevoel heeft zelf (nog) niet aan de eisen van het man-zijn te kunnen voldoen.

Volgens Ettinger (2004) kan een man zijn potentie en creativiteit alleen vrijwaren als hij het contact met het moederlijke verdringt. Dit doet denken aan het toneelstuk *Macbeth* van Shakespeare, waarin de heksen voorspellen dat Macbeth overwonnen zal worden door iemand die niet uit een baarmoeder is geboren.

Een jongen wil die illusie van onkwetsbaarheid in stand houden, alsook de bevreemdende fantasie dat hij conform de kinderlijke theorieën over geboorte langs de anus, zelf kan baren. Daarom moet hij de baarmoeder uit zijn psyche verbannen. Tegelijk is de baarmoeder ook het meest heimliche in zijn leven, waar hij onbewust naar blijft verlangen. Dit symbiotische verlangen krijgt in de adolescentie een zeer un-heimlich karakter.

Vaak wordt gezegd dat de problemen van een adolescent te maken hebben met het verlies van de kinderlijke almacht. Het aanvaarden van de castratie, van het tekort, is krenkend en moeilijk om dragen, maar allicht niet zo bevreemdend als de relatie tot het archaisch moederlijke.

Ook voor meisjes kan de verbondenheid met de moeder vreemd zijn en leiden tot een sterke afkeer voor het lichaam van de vrouw. Meisjes hebben een dubbele toegang tot het matrixiële: enerzijds is de baarmoeder extern (namelijk in de moeder) en verwijst ze naar het infantiele verleden met de moeder, anderzijds is de baarmoeder intern en verwijst ze naar de eigen toekomst als moeder (Ettinger 2004).

Eva verafschuwde elk contact met het lichaam van haar moeder, 'dik, met grote vetkwabben, scherpe, hangende borsten en donkere tepels'. Ze walgde toen ze voor het eerst een naakte vrouw zag omdat 'een blote vrouw iets dierlijks heeft'. In haar dromen en verhalen, komt het vrouwelijke naar voren als moederlijk overweldigend. Het verschijnt als een grote vagina, zonder hoofd, zonder armen. Als er een vlieg vastzit in het vaginale slijm, kan ze die niet wegkrabben. De vlieg wordt een grote puist waaruit een baby wordt geboren. Zwanger wordt men door orale of anale penetratie, liefst door een onzichtbare, alomtegenwoordige God. De baby ontwikkelt zich als een dikke aanwas in de buik of op het been. Bij de geboorte wordt het gezwel opengesneden met een mes zodat het vocht naar buiten stroomt, samen met de vrucht.

Als het vrouwelijke zoals bij Eva, rechtstreeks verwijst naar het overweldigend moederlijke, is vrouw- worden noodzakelijkerwijze een vreemd en beangstigend gebeuren. Dit beïnvloedt de hele adolescentie ontwikkeling. In de verhalen van Eva word je niet zwanger door coïtus, maar omdat je in een universum leeft waar bevruchtende kiemen rondzweven. Er lijkt geen afgrenzing te zijn. Zo is Eva ervan overtuigd dat ze zich als offer aan de mannen moet aanbieden. Het risico zwanger te worden is deel van dat offer. Tegelijk doet ze verwoede pogingen om zich de vrouwelijke seksualiteit eigen te maken en probeert ze op een haast dwangmatige manier te weten te komen hoe andere vrouwen genieten en een orgasme beleven.

Het matrixiële is bedreigend en vreemd vooral door de inherente transsubjectiviteit en het fusionele karakter. Het is vreemd dat het radicaal andere niet bestaat, dat opposities een simplificatie zijn, dat het vrouwelijke bij iedereen aanwezig is als niet te reduceren verschil.

Het zich terugtrekken in een fallisch universum kan hier een verdediging tegen zijn, een poging het vreemde enigszins af te bakenen en te bezweren. Door het contact met het matrixiële op te geven verliezen we een belangrijke bron van creativiteit (Ettinger 2004) en dreigt het denken te worden ontdaan van iets wezenlijks.

Het vreemde in de hulpverlening

Hoe verhouden wij, hulpverleners, ons tegenover het vreemde dat we bij de adolescent ontmoeten? We kunnen er 'blind', van op een veilige medische afstand naar kijken en een poging doen het vreemde in de ander te behandelen. Vanuit een medisch, psychiatrisch standpunt heeft het vreemde geen betekenis, maar moet het als symptoom zo snel mogelijk bedwongen worden. De grootste zorg is dat de psyche van de adolescent 'ont-vreemd' wordt.

We kunnen ook een psychotherapeutische houding aannemen, een poging doen het vreemde onder ogen te zien en het toelaten in de overdracht. Een dergelijk contact met het vreemde schokt ons en brengt ons in verwarring. Het kan zijn dat we hierbij zo betrokken raken dat we niet meer terug kunnen. Het is zoals bij een open wonde, die het binnenste van het lichaam toont, iets wat we eigenlijk niet willen of moeten zien (Hertmans 1999). Als het eenmaal gezien is, laat het ons niet onmiddellijk los. De opgewekte verwarring is een mengeling van gruwelijke herkenning en ongeloof en raakt aan het morele. Kunnen we automutilatie toelaten? Kunnen we het tegengaan? Afstandelijkheid redt ons niet, enkel een analyse van hoe het werkt evenmin.

Wie psychoanalytisch wil werken, moet het vreemde in de ogen kunnen kijken om dan vast te stellen dat we zeer vaak te maken hebben met een onrustbarend herhalen van iets waaruit de betekenis zich, al dan niet tijdelijk, weer heeft teruggetrokken.

Toch zal dit in de ogen durven kijken meebepalen of een adolescent verder gaat met een corpus alienum of met een zich ontwikkelende psyche.

Besluit

De adolescentie maakt al wat gewoon was *unheimlich*. Zowel voor de omgeving als voor de jongere zelf is het kind onherkenbaar-herkenbaar aanwezig in de aankomende volwassene.

Ik heb geprobeerd begrijpelijk te maken wat het wezenlijke is van het vreemde in de adolescentie en hoe een jongere ermee omgaat. Mijn stelling is dat het wezen van het vreemde pas wordt geraakt indien we zowel het psychische dat het gevolg is van het ontwaken uit de kindertijd, als het archaisch moederlijke, het matrixiële in beschouwing nemen.

Als hulpverlener kunnen we alleen proberen het vreemde in de ogen te kijken, te verdragen dat iets zich herhaalt en dat de betekenis zich niet of geleidelijk en dan nog slechts ten dele manifesteert. Het wezenlijke is het vreemde.

Indien we kunnen terugvallen op een denken dat het vreemde 'containt' en vasthoudt, maar niet ont-vreemdt, niet kapotdenkt, niet leegsymboliseert, kunnen we hopen op een geleidelijke transformatie van het interne corpus alienum bij de adolescent.

Of zoals Safranski (1995, p. 16) Heidegger parafraseert: 'We moeten niet vergeten dat het – ter wereld komen – met de geboorte nog niet is afgedaan. In een mensenleven zijn meerdere geboorten nodig, en het kan gebeuren dat je nooit helemaal bij de wereld aankomt.'

De adolescentie is een beslissende fase waarin men ofwel ergens bij de wereld aankomt of als een alien in de ruimte blijft rondzweven.

Noten

1. 'En passant du familier à l'étranger, l'adolescent se génitalise.'

2. De metafoor van de container en de dynamiek van *container and contained*, het vat en het bevatten, vormt een belangrijk thema in het werk van Bion. Prototype van de container is de moederborst. Het kind projecteert via het mechanisme van de projectieve identificatie zijn onverdraaglijke gevoelens in de moeder, die dan in een proces van 'réverie' door haar kunnen worden benoemd en verwerkt. Naar analogie hiervan ziet Bion dit proces ook in de relatie tussen patiënt en analyticus. De laatste heeft eveneens de taak te helpen bij de omzet-

ting van belevingen van pijn en onlust in mentale processen zoals denken, symboliseren en fantaseren (Berkouwer 2000, p. 50).

3. Alfa-elementen: Volgens Bion is een belangrijke overgang in het psychische leven die van zintuiglijke, ruwe gewaarwordingen, de zogenaamde bèta-elementen, naar alfa-elementen. Deze overgang vindt plaats als gevolg van de *réverie* of alfa-functie van de moeder in het proces van *containment*. De alfa-functie houdt in het in zich op kunnen nemen van indrukken, ze een betekenis te geven en er gedachten over te ontwikkelen (Berkouwer 2000, p. 21).

Literatuur

Anzieu, D. (1989). Beckett and Bion. *The International Review of Psycho-Analysis*, 16, 163-169.

Berkouwer, A. (2000). 'Alfa-elementen' en 'Containment' in: H. Stroeken e.a., *Nieuw Psychoanalytisch woordenboek*. Amsterdam: Boom.

Bion, W.R. (1970). *Attention and Interpretation*. Londen: Karnac Books, 1984.

Bion, W.R. (1973-1974). *Brazilian Lectures*. Londen: Karnac Books, 1990.

Ettinger, B.L. (2004). Weaving a Woman Artist With-in the Matrixial Encounter-Event. *Theory, Culture & Society. Explorations in Critical Social Science*, 21 (1), 69-93. Londen: Thousand Oaks/New Delhi: Sage.

Hertmans, S. (1999). *Het bedenkelijke*. Amsterdam: Boom.

Hoffman, E. (1989). *Lost in Translation. Life in a New Language*. Londen: Minerva.

Kane, S. (2000). 4.48 Psychosis. Sarah Kane: Complete plays. Londen: Methuen Drama, 2001, 212.

Kristeva, J. (1982). *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.

Laufer, M. & Laufer, E. (1984). *Adolescence and Developmental Breakdown. A Psychoanalytic View*. New Haven/Londen: Yale University Press.

Laufer, M. & Laufer, E. (1989). *Developmental*

Breakdown and Psychoanalytic Treatment in Adolescence. New Haven/Londen: Yale University Press.

Marty, F. (2002). L'Adolescent et son corps: Les enjeux de la génitalisation. In F. Marty e.a. *Transactions narcissiques à l'adolescence*. Parijs: Dunod.

Moyaert, P. & Schouwaert, Y. (2004). *De jouissance bij Lacan. Proeve van een fenomenologische begripsverklaring*. Onuitgegeven tekst.

Plottier, A. (2004). Bart Huges. De man die een gaatje in zijn hoofd boorde. *De Morgen*, 21 september 2004, 18.

Rilke, R.M. (1910). *De aantekeningen van Malte Laurids Brigge*. Amsterdam: Balans, 1992.

Safranski, R. (1995). *Heidegger en zijn tijd*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.

Symington, J. & N. (1996). *The Clinical Thinking of Wilfred Bion*. Londen/New York: Routledge.

The psyche as a strange object in the body of the adolescent

Clinical

examples demonstrate that the experience of adolescence is inherently strange.

How does an adolescent react to the confrontation with this strangeness and how can we understand the pathology that is often generated by this confrontation?

However important the sexual maturation of the body may be in establishing the experience of strangeness, the psychological changes due to adolescent development are here estimated to be more decisive and, in support of this, some theoretical perspectives are investigated from an adolescent viewpoint. The impact of development on the capacity to think, the sexual development and 'jouissance' and the contact with the 'matrixial' are also discussed. Some implications for psychotherapeutic work are suggested.

Key words: adolescence, strangeness, psychological changes